

XX ƏSRİN ÖVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ - SİYASİ HƏRƏKAT VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

- Açar sözlər:** milli özünüdərk, milli ideologiya, siyasi partiyalar, milli-mədəni muxtariyyət, Rusiya müsəlmanları, Xalq Cümhuriyyəti
- Key words:** national consciousness, national ideology, political parties, national-cultural autonomy, Russian Muslims, People's Republic.
- Ключевые слова:** национальное сознание, национальная идеология, политические партии, национально-культурная автономия, Российские мусульманы, Народная Республика.

XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Azərbaycan kapitalizmin sürətlə inkişafı və bununla əlaqədar olaraq milli burjuaziyanın formalaşması milli mənlük şüurunun oyanışına, milli hərəkatların vəsot almasına təkan verdi. 1905-ci il birinci rus burju demokratik inqilabının təsiri ilə söz azadlığı sahəsində qismən də olsa, müəyyən imkanlar yaranır, milli mətbuatın dirçəlişi başlanır. İlk milli ideoloji mətbu orqan olan «Şərqi-Rus», ondan sonra «Həyat», «Molla Nəsrəddin», «Füyüzat», daha sonra isə «Açıq söz», «İstiqlal», «Azərbaycan» və s. kimi qəzet və jurnalların sayəsində milli hərəkat ümumazərbaycan miqyası alır. Məhz bu dövrdə də Azərbaycanda başda «Molla Nəsrəddin»çilər olmaqla inqilabi-demokratiya ideyaları təşəkkül tapmağa başlayır. Bu dövrün ictimai-siyasi, milli intibahı obyektiv olaraq ümummilliyə şüuru və sonda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə nəticələnən demokratik milli istiqlal hərəkatını hazırlamışdır. Bu hərəkatın hazırlanmasında Həsən bəy Zərdəbinin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Üzeyir bəy Hacıbəyovun, Əli bəy Hüseynzadənin, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Nəriman Nərimanovun, Məmməd Əmin Rəsulzadənin və adları şəərəflə yad edilməyə layiq olan onlarla Azərbaycan ziyalılarının müstəsna xidmətləri olmuşdur.

1904-cü ilin oktyabrından Bakıda müsəlman aləmində ilk sosial-demokrat «Hümmət» təşkilatı fəaliyyətə başladı» [1, 104-105-106]. 1904-cü ildə bu partiyanın nəzdində «Hümmət» adlı türk sosialist partiyası yaradıldı. «Bir müddət rus sosial-demokrat partiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən bu partiya 1905-ci il inqilabından sonra yarımmüstəqil, 1917-ci il inqilabından sonra isə müstəqil Azərbaycan Kommunist Partiyası adlandı» [3, 71]. Sonradan bu partiya dörd yerə parçalanaraq, üzvlərinin bir qismi bolşeviklərə, bir qrupu menşeviklərə, digər qismi isə eserlərə, bir qrupu da «Müsavat»a qoşulmuşdu.

Bəzi tədqiqatçılara görə [3, 72-73] «Hümmət» təşkilatını M.Ə.Rəsulzadə yaratmışdır. Sovet dövrü Azərbaycan tədqiqatçıları çox qorxulu və «mürtəce pantürkist və panislamist» kimi sayılan Məmməd Əmin Rəsulzadənin «Hümmət» təşkilatının yaradıcısı olduğunu nəinki inkar etmiş, hətta onun adını belə çəkməmiş və göstərmişlər ki, «1904-cü ilin payızında Bakı komitəsinin nəzdində sonradan təşkilat şəklində alan Azərbaycan sosial-demokrat «Hümmət» təşkilatı yarandı. «Hümmət» təşkilatında Stalin, N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev, M.Əzizbəyov, A.Caparidze və başqa bolşeviklər fəaliyyət göstərirdilər» [2, 359]. Qəzetlərdə hümmətçilərdən S.M.Əfəndiyev bütün millətlərin zəhmətkeşlərini mütləqiyətə və kapitalistlərlə mübarizədə birləşməyə çağırırdısa, M.Ə.Rəsulzadə və M.Hacinski milli vəhdət, öz milli müqəddəratını təyin etmək hüququ uğrunda mübarizədə müsəlman xalqlarının birliyi ideyalarını üstünlük verirdilər. Bolşeviklərin milli məsələyə münasibətlərindən narazı qalan bir çox Azərbaycan və Rusiyanın tərkibində olan digər müsəlman türk milli ziyalıları artıq türk xalqlarının milli özünüdərk məsələlərini ön plana çəkir, milli ideologiyanın əsaslarını proqram və tələblər şəklində işləyib hazırlayırdılar. Bu işdə görkəmli ictimai xadimlər olan M.Sahtaxtı, Ə.Topçubaşov, Ə.Ağayev, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, M.Hacinski, Alim Əfəndi Maksud, Yusif Ə. Bünyamin əfəndi Ədhəm, İsmayıl bəy Qasıpıralı, Rəşid Əfəndi İbrahimov və bir çox ziyalıları önəmli rol oynamışlar. Onlar «Tərəctüman», «Kaspi», «Şərqi-Rus», «Həyat» və bu kimi qəzetlərdə Rusiya müsəlmanlarının siyasi hüquqsuzluğundan, ictimai-siyasi və mədəni-maarifçilik fəaliyyətlərindən daha çox millətin oyanmasına, onun siyasi təşkilatlanmasına, milli partiyaların, xeyriyyə cəmiyyətlərinin yaradılmasına və s. çalışırdılar.

Azərbaycan tarixində ikinci milli-siyasi partiya Əhməd bəy Ağayev tərəfindən 1905-ci ildə Gəncədə yaradılan «Difai» partiyasıdır. Bu partiya yarandığı gündən Azərbaycan xalqı üçün çox böyük işlər görmüşdür... «Türk və müsəlman xalqına ermənilər tərəfindən törədilən hücumlara qarşı» [3,71] müqavimət göstərərək, «Müdafiə» təşkilatı adını almışdı.

Azərbaycan siyasi tarixində mühüm yer tutan partiyalardan biri də 1906-cı ildə Tatarıstanının Nicni Novqorod şəhərində keçirilən Rusiya müsəlmanlarının qurultayının qərarı ilə yaradılan, əsl adı «İttifaq-ül-müslimin» olan «Rusiya Müsəlmanları İttifaqı» partiyasıdır idi. Azərbaycan siyasi tarixində özünəməxsus yeri olan və Azərbaycana ilk Demokratik Cümhuriyyəti bəxş edən dördüncü siyasi partiya isə 1911-ci ildə yaradılan «Türk ədəmi mərkəziyyət» partiyası - «Müsavat» olmuşdur.

Azərbaycan ziyalıların böyük bir hissəsi məhz bu adı çəkilən siyasi təşkilatlarda öz siyasi fəaliyyətlərini davam etdirmişlər. Bütün ideoloji və siyasi fərqlərinə baxmayaraq, bu siyasi partiyaları bir amil birləşdirirdi ki, bu da istiqlalə yetişmək üçün çarizmə, çar istibdadına qarşı mübarizə idi.

Bütün bunlarla yanaşı heç bir siyasi təşkilatda təmsil olunmayan, lakin ideoloji və siyasi mübarizədə yuxarıda adı çəkilən siyasi partiyaların mövqeyindən çıxış edən, onlara dəstək verən ziyalılarımız da az deyildi. Bu siyasi təşkilatların hər birinin də özünəməxsus siyasi-ideoloji orqanları var idi ki, bu mətbu orqanları ilə öz fikir, düşüncə, ideologiya, fəlsəfi və dini dünyagörüş və siyasi proqramlarını, platformalarını açıqlayırdılar. Belə ki, Azərbaycanda bolşevik ruhlu yerli mətbuat orqanları olan «Hümmət» (1904), «Dəvət-Qoç» (1906), «Priziv», «Bakinski raboçi», «Təkamül» (1906), «Yoldaş», «Ryadavoy», «Qudok» kimi qəzetlər nəşr olunur və bu qəzetlərin ətrafında toplanan N.Nərimanov, S.Ağamalıoğlu, A.B.Yusifzadə, T.Şahbazi və b. kimi Azərbaycan bolşevikləri sol radikal ideyaları təbliğ edir, Azərbaycan ədəbiyyatında tam yeni tipli «proletar ədəbiyyatı»nın ilk nümunələrini yaradırdılar. Bunlar müasirliyi daha çox çarizmə qarşı mübarizədə görür, Azərbaycanda da sosialist inqilabının qələbə çalmasına çalışır və Azərbaycanı sosialist Rusiyasının tərkibində görmək istəyirdilər.

Heç şübhəsiz ki, adı çəkilən siyasi partiyalar içərisində Azərbaycan əzadlığı uğrunda mübarizə aparən yeganə davamlı partiya «Müsavat» partiyası idi. Xalqın «ümmətçilik» ideologiyası əsasında qurulan və proqramını bu yöndə tərtib edən «Müsavat» partiyası az vaxt ərzində görünməmiş bir inkişaf yoluna qədəm qoymuşdu. Bu partiyanın «Ümmət» çərçivəsində qurtulub «millət» dövrünə qədəm qoymasında İstanbuldan Bakıya qayıdan və özü ilə «türkçülük» ideyasını gətirən Məmməd Əmin Rəsulzadənin müstəsna xidmətləri olmuşdur. 1915-ci ildə «Açıq söz» qəzetini çıxarmağa başlayan Rəsulzadə bu qəzet vasitəsilə İstanbuldan gətirdiyi Ziya Göyaldın «türkçülük» fikirlərini yaymağa başladı. Daha sonra Kırımın İsmayıl bəy Qaspiralının «Tərcüman» qəzetində çalışır və onun «türkçülük» məfkurəsinin təsiri altında qalan Nəsim bəy Yusifbəylinin Gəncədə yaratdığı «Türk ədəmi - mərkəziyyət» partiyası da «Müsavat»la birləşdikdən sonra təşkilat daha da güclənmiş, demək olar ki, Azərbaycanda təşəbbüsü tam ələ almışdı. Artıq onun proqramında da dəyişikliklər edilmiş, tam milli bir partiya əvvəlmişdi. ««Müsavat» bu sürətlə milli birlik və milli həmrəyliyin ana şərtlərindən biri olan mənəvi həmrəyliyin təməlini qoymuş və milli qurtuluşla onun ardınca gələcək milli hakimiyyət üçün milləti polad kimi monolit, həm mənəvi, həm də maddi bir vücut halına gətirəcək ən doğru yolu göstərmişdir... «Müsavat»ın milli məfkurəni təmsil edən yeganə millət fırqəsi (partiyası) olmasının əsaslarından biri də budur» [5, 241].

Ən ağır şəraitdə «Azərbaycan siyasi həyatını öz arxasınca aparən «Müsavat» partiyası, bitərəf qrup, tanınmış, təcrübəli siyasi xadimlər və başqa partiyalar 1918-ci il mayın 28-də bir yerə toplaşaraq Azərbaycanın istiqlalçılığını bütün dünyaya elan etdilər» [3, 230].

XX əsrin birinci onilliyində Rusiyada baş verən ümumi böhranla, inqilabla əlaqədar olaraq Azərbaycanda da tətilər, fəhlə, kəndli hərəkatları baş qaldırmış, milli azadlıq hərəkatı və inqilabi mübarizə öz yüksəliş dövrünə qədəm qoymuşdu. Həmçinin rus-yapon müharibəsində Rusiyanın məğlubiyyəti uğraması, bütün imperiyaya lərzəyə salan 1905-ci il inqilabı, daha sonra 1914-cü ildə başlanan I Dünya müharibəsi və nəhayət, 1917-ci il fevral inqilabı Azərbaycanda siyasi vəziyyətə də öz təsirini göstərdi, ümumiyyətlə, imperiya daxilində milli azadlıq hərəkatlarının yeni yüksəlişinə

təkan verdi. 1917-ci il fevral inqilabı mövcud siyasi quruluşu dəyişdirmiş, 300 illik romanovlar sülaləsinin mütləqiyyətinə son qoymuş, imperiyaya daxil olan xalqlarda milli muxtariyyət ideyasının gerçəkləşməsinə, milli istiqlal mübarizəsinə yeni yollar açmışdı. Fəqət bu yol da heç də hamar olmamışdı [1,111-112].

1917-ci il fevral burjuva siyasi çevrilişi əzələn bütün türkdillil xalqların, o cümlədən də azərbaycanlıların siyasi fəallığını daha da artırmışdı. Belə ki hələ Ümumrusiya Müsəlman Şurası yaradılmamışdan əvvəl - 1917-ci il mart ayının 27-də Bakı Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi yaradılmış, «Müsavat» partiyasının üzvü, hüquqşünas Məmməd Həsən Hacınski onun sədri seçilmişdi. Komitənin öz qarşısına qoyduğu əsas məqsədlərdən biri yerli özünüidarə orqanlarında və gələcək Müəssisələr Məclisində müsəlmanların proporsional qaydada təmsil olunmasına nail olmaq idi. Lakin bu tələblərə Mərkəzə bağlı olan bolşeviklər, menşeviklər və eserlər kəskin etirazlarını bildirir. Bakıdakı inqilabi qüvvələr müsəlmanların siyasi və ictimai təşkilatlarını bilərəkdən əksinqilabçılıqda ittiham edir, öz mətbu orqanlarında «müsəlman məsələsinə» həsr etdikləri yazılarda «müsəlman millətçiliyi»ndən, «müsəlman ictimai təşkilatlarının inqilab işinə vurduqları ziyan»dan bəhs edirdilər. Belə bir vəziyyətdə milli qüvvələri öz ətrafında toplamaq məqsədi ilə milli siyasi partiyalar fəaliyyətə leqal şəkildə başlamağa qərar verdilər. Onlar öz proqramlarında bütün müsəlman xalqları üçün bərabərlik əldə olunması, müsəlmanların dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsi, müstəqil olan və öz müstəqilliyini qorumaq uğrunda mübarizə aparən müsəlman xalqlarına dəstək göstərilməsi və s. kimi həyati məsələləri qarşıya qoydular. Belə milli partiyalardan biri və birincisi Azərbaycan xalqının siyasi-ideoloji cəhətdən birləşməsində mühüm rol oynayan «Müsavat Demokratik Müsavat Partiyası» idi. Bu partiya fevral burcuva-demokratik inqilabının qələbəsindən sonra leqal şəkildə xalqı öz tərəfinə cəkmək məqsədi ilə geniş siyasi və təşkilati fəaliyyətə başlayaraq az zaman içərisində Azərbaycanda milli-demokratik hərəkata başçılıq etdi. Müstəqil, suveren dövlət uğrunda mübarizə yolunda «Müsavat» sinfi və sosial məvqeyindən asılı olmayaraq Azərbaycan cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrini öz arxasınca apara bilən siyasi partiya çevrildi.

«Müsavat» partiyasının dövlət quruluşu məsələsinə dair ilkin mövqeyi onun fəaliyyət istiqaməti və taktikasını müəyyən edən əsas amillərdən biri idi. İlk vaxtlarda «Müsavat» partiyası federativ demokratik Rusiya tərkibində Azərbaycana milli-ərazi muxtariyyəti və 20 yaşına çatmış azərbaycanlı vətəndaşlara seçki hüququ verilməsi ideyasını irəli sürürdü» [1,273].

Bunlardan əlavə mərkəzə bağlı olmayan «Rusiyada müsəlmanlıq» partiyası, Gəncədəki «İttihad» cəmiyyəti də mühüm siyasi mövqeyə malik idilər. 1918-ci ilin yanvar ayında bu iki təşkilat birləşərək «İttihadi-İslam - Rusiyada müsəlmanlıq partiyası» adı altında fəaliyyətə başladılar... Bu partiyanın əməli fəaliyyət və nəzəri baxışlarının bünövrəsi hər şeydən əvvəl islama əsaslanan ittihadçılıq idi. İslamı yalnız din deyil, siyasi, iqtisadi, hüquqi, mənəvi və s. norma kimi qiymətləndirən ittihadçılar onu müsəlman həyatının özü, əsas strukturu hesab edir, inkişaf yolunu isə məhz İslam normalarını təkmilləşdirmək vasitəsilə həyata keçirməkdə görürdülər» [1,274].

Belə bir şəraitdə müsəlmanların psixologiyasını güya nəzərə alan və «özünün xüsusi tarixə malik olduğunu» iddia edən bolşevik «Hümmət» partiyası 1917-ci il martın 3-də fəaliyyətini bərpa edib özünün Müvəqqəti Komitəsinə yaratdı. Müvəqqəti Komitənin başçısı N.Nərimanov, üzvləri isə M.Əzizbəyov, M.N.İsrafilbəyov və H.Sultanov seçildilər. Komitə bolşevik mövqeyində durduğunu bəyan etdi. Halbuki «Hümmət»in əyalətdəki komitələri menşeviklərin üstünlük təşkil etdikləri digər yerlərdə, həmçinin Tiflis quberniyasında onlara (menşeviklərə - R.Ə.) meyil göstərirdilər» [30,274].

Mərkəzdə baş verən hadisələr ucqarlara da öz təsirini göstərdi. Mərkəzdə olduğu kimi ucqarlarda da yeni hakimiyyətin təşkil məsələsində siyasi partiyalar və onların liderləri müxtəlif mövqedə dayandılar. Bütün bunlar Rusiyanın digər yerlərində olduğu kimi Azərbaycanda da ikihakimiyyətlik olduğunu göstərir. Bu hakimiyyətlərdən biri heç bir azərbaycanlın iştirak etmədiyi 52 deputatdan ibarət S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi «Fəhlə Deputatları Soveti», digəri isə M.H.Hacınski və M.Ə.Rəsulzadənin də iştirak etdiyi və sədri menşevik L.L.Biçin olduğu «İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsi» idi. İlk əvvəllər sosial - demokrat yönümlü siyasi qüvvələr birləşərək «Birləşmiş Müvəqqəti Komitə» yaratsalar da sonralar onlar ayrıldılar. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan xalqının məqsəd və arzularını siyasi baxımdan konkret olaraq seçim kimi müəyyənləşdirmək məqsədi ilə 1917-ci ilin aprel ayının 15-20-də Bakıda Qafqaz Müsəlmanlarının qurultayı keçirildi. Qurultay əra-

fəsinde Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlarının Müvəqqəti Komitəsi Qafqaz müsəlmanlarına müraciət dərc etdi. Bu müraciətdə bildirilirdi ki; «Komitə...məhz indi millətlərin manfaatını ən yaxşı təmin edəcək dövlət idarəçiliyi haqqında fikrini bildirməyi zəruri sayır...Belə bir idarə forması söz yox ki, yalnız Demokratik Respublikadır» [1,274]. Son olaraq milli istiqlaliyyətin müstəqil milli-demokratik dövlətçilikdə əldə olunması qənaətinə gəlinməsində məlum 1918-ci il mart soyqırım hadisəsinin müstəsna rolu oldu.

Beləliklə qurultaya qədər Azərbaycanın siyasi təşkilatlarının əksəriyyəti bütün Rusiyada demokratik respublika yaradılması ideyasını irəli sürən və müdafiə edən ilk təşkilatlardan biri idi [1,275].

Bütün Rusiya müsəlmanlarının siyasi həyatında haqqında danışılan dövrdə mühüm rol olan amillərdən biri də ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayı idi. Qurultay Rusiya müsəlmanları milli hərəkatlarının siyasiləşməsi yollarını, demokratik respublika prinsiplərinə söykənən dövlət quruluşu seçimini müəyyənləşdirdi. Baxmayaraq ki, Cənubi Qafqaz, Başqırdaştan, Krım, Qırğızistan kimi milli regionlar çərçivəsində formalaşmış əksər qrupların nümayəndələri Rusiya dövlətinin həyati mənafeələrinə toxunmamaqla bütün sahələrdə özünüidarə hüququ verən ərazi muxtariyyəti prinsiplərini tərəfdarı idilər, Rusiyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmiş tatar nümayəndələr 1917-ci ilin may ayında Moskvada keçirilən Ümumrusiya Müsəlmanlar qurultayında ərazi muxtariyyəti prinsipinə əks mövqedə dayandılar. Belə ki, Rusiyanın gələcək dövlət idarə üsulu haqqında qurultay M.Ə.Rəsulzadənin və əslən tatar olan Qafqaz sosial-demokratı Əhməd Salihovun məruzəsini diləyib qərar qəbul etdi. Qurultay M.Ə.Rəsulzadənin «Müsəlman millətlərin mənfəətlərini saxlamaq üçün ən uyğun idarə üsulu milli-mədəni muxtariyyəti verən Xalq Cümhuriyyətidir» fikrini ifadə edən layihəsinin lehinə 446, əleyhinə 271, Ə.Salihovun unitar cümhuriyyət təklifinə isə lehinə 271, əleyhinə 442 səs verildi və beləliklə, M.Ə.Rəsulzadənin: «Rusiya Xalq Cümhuriyyəti üsulu ilə idarə edilə bilər...məni, ədəmi-mərkəziyyəti muxtariyyətlərdən təşəkkül edən bir federasiya şəklində təşəvvür edirəm. Bu muxtariyyətləri milli-məhəlli prinsipi içində faydalı bilərəm...Bu məsələyə həm insanlıq mədəniyyəti, həm də milli maraqlar nöqtəyi-nəzərindən baxılmalıdır» [1,277] fikirləri əsas götürüldü və bunun əsasında qərarlar qəbul edildi.

1917-ci ilin sonlarında Zaqafqaziyanın, o cümlədən də Azərbaycanın siyasi həyatında baş vermiş ən əlamətdar hadisələrdən biri Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirilməsi oldu. Zaqafqaziyada, o cümlədən də Azərbaycanda Müəssislər Məclisinə seçkilər 1917-ci il noyabrın 26-da keçirildi. Zaqafqaziya dairəsi üzrə seçkilərdə iştirak edən 15 partiya arasında müsavətlilər, mənsəvliklər və daşnaqlar ümumilikdə səslərin 73 faizini, bolşeviklər isə cəmi 4,4 faizini qazanmışdılar. Seçkilərin nəticələri göstərdi ki, Zaqafqaziyada bolşeviklərin hakimiyyəti ələ aldılar Bakı şəhəri istisna olmaqla «Müsavət», «Daşnaksütyun» partiyaları daha güclü nüfuzə malik idilər.

Bəlli olduğu kimi, 1918-ci ilin əvvəllərində Zaqafqaziyada, o cümlədən də Azərbaycanda siyasi vəziyyət son dərəcə mürəkkəb olaraq qalırdı. Belə bir mürəkkəb vəziyyətdə Zaqafqaziya Komissarlığı özünü buraxdı. 1918-ci il fevralın 22-də Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatların yığılacağına Zaqafqaziyanın ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymi, başqa sözlə, Zaqafqaziya parlamenti yaradıldı və bütün yerli hakimiyyət bu orqana həvalə edildi. 1918-ci il fevralın 23-də üç əsas partiyanın - Müsavət, Daşnaksütyun və Gürcüstan sosial demokrat partiyalarının və həmçinin eserlərin, milli demokratların, erməni Xalq Azadlıq Partiyasının, Müsavat Sosialist Blokunun, itihadçıların, mənsəvik-hümmətçilərin nümayəndələrindən ibarət olan Zaqafqaziya Seymi öz işinə başladı [6, 30]. Seym Azərbaycanda da milli dövlətçilik formasının müəyyənləşməsində bir siyasi amil kimi az rol oynamamışdı. Seym Zaqafqaziya Cümhuriyyəti Hökumətini yaratdı. Lakin daxili ziddiyyətlərin getdikcə dərinləşməsi nəticəsində bu qurum da parçalanır [1, 287-314]. Mayın 27-də Seymin müsəlman fraksiyasının üzvləri ayrıca iclaslarını keçirdilər və Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmək qərarına gəldilər. Və tarixdən məlum olduğu kimi Zaqafqaziya Müsəlman Şurası özünü Azərbaycan Milli Şurası, daha doğrusu, Azərbaycan Parlamenti elan etdi. Bununla da əslində ilk Azərbaycan Parlamenti yarandı və Azərbaycanda ilk parlamentli respublikanın bünövrəsi qoyuldu. 1918-ci il mayın 27-də keçirilən həmin iclasda Azərbaycan Milli Şurasının Rəyasət Heyəti və sədri seçildi. M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri oldu. Mayın 28-də isə Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə Azərbaycan Milli Şurasının tarixi iclası keçirildi və burada qəbul edilən bəyan-

namə bütün türk-müsəlman dünyasında, ümumiyyətlə bütün Şərqdə, ilk dəfə olaraq Azərbaycanda yeni tipli dövlət - demokratik respublika idarə üsulunun-Parlamentli Cümhuriyyətin yaradılmasının siyasi-hüquqi əssini qoymuş oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması vaxtilə Güney Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının lideri Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin demiş olduğu aşağıdakı sözlərin həyatiliyini bir daha təsdiq etdi: «Bir xalqın şərəfinə üçün birinci şərt onun müstəqil olmasıdır. Müstəqil olmayan bir xalqın əzmi və hörməti yoxdur. Xalqın istiqlaliyyətini onun əlaqə fəziləti saxlaya bilər. Hər bir xalqın istiqlaliyyətini qoruyan onun mərdlik və şücaətidir» [4,68].

Beləliklə, XX əsrin ikinci onilliyində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş ictimai-siyasi, ədəbi, fəlsəfi fikrin məntiqi nəticəsi, ilk tarixi təcəssümü idi. Bəşiyi başında Həsən bəy Zərdəbinin, Əli bəy Hüseynzadənin, Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Məmməd Əmin Rəsulzadənin, Üzeyir bəy Hacıbəyovun, Cəlil Məmmədquluzadənin, və başqa onlarla Azərbaycan ziyalısının durduğu milli-demokratik hərəkat sonda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini və meydana gətirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan tairixi, 7 cildə, V cild, Elm, 2001, 630 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, II cild, Bakı, Azərb.EA nəşriyyatı, 1960, 906 s.
3. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, Bakı, Azər nəşr, 1992, 278 s.
4. Mehdiyev R.Ə. Milli məfkurə, Dövlətçilik, Müstəqillik yolu ilə, yanvar 2002 - dekabr 2006. II cild, Bakı, YEN, 2006, 671 s.
5. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, 246 s.
6. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm, 1990, 116 s.
7. Tağıyev Ə.M. Milli ideya və milli ideologiya: problemlər və onların şərhli.
8. Topçubaşov Ə.M. Paris məktubları. Bakı, Azər nəşr, 1998, 120 s.

SOCIO-POLITICAL MOVEMENT IN AZERBAIJAN AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY AND ITS RESULTS

Summary

The article deals with the issues of the growth of national identity and the strengthening of the national-democratic movement on the basis of the ideas of the revival of the national culture and the history of the Azerbaijani people at the beginning of the 20th century. On the results of the material studied, the author comes to the conclusion that all national and political processes taking place at that time in Northern Azerbaijan culminated in the revival of national statehood and the declaration of independence of the Azerbaijani People's Republic.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы роста национального самосознания и усиление народно-демократического движения на основе идей возрождения национальной культуры и истории азербайджанского народа в начале XX века. Автор в статье на основе исследований материала приходит к выводу, что все эти общественно-политические процессы, проходившие в начале XX века в Северном Азербайджане, заключились объявлением о восстании государственной независимости и созданием Азербайджанской Демократической Республики.